

УДК 930.253:94(477)"1696"

В. В. ГРИБОВСЬКИЙ*

**ПРОТОКОЛИ ДОПИТІВ УТІКАЧІВ З НОГАЙСЬКОГО
ПОЛОНУ В РОСІЙСЬКОМУ АЗОВІ 1696 р.****(за документами Державного архіву Воронізької області)**

Вперше публікуються документи Державного архіву Воронізької області про втікачів з ногайського полону, що містять їхні свідчення стосовно набігів кочовиків на українські землі, висвітлюють умови життя ногайських ясирів, реакцію кримських татар і ногайців на здобуття російськими військами турецької фортеці Азов у 1696 р.

Ключові слова: Азов; Кубань; військовий полон; ясир; ногайці; кримські татари.

Державний архів Воронізької області (Государственный архив Воронежской области, далі – ГАВО) зберігає великий масив документів XVII – початку XX ст., які лишилися від адміністративних установ Воронізької губернії та її попередників, і, зокрема, містять унікальну історичну інформацію про українські землі та їх населення. Причому це стосується не лише Слобожанщини, що безпосередньо межує з російським Центральним Чорнозем'ям, але й інших, більш віддалених від нього регіонів України. Стосовно української історії XVII – початку XVIII ст. особливо інформативним є вміст фондів ГАВО, які зберігають залишки документації таких адміністративних установ: Азовська приказна палата (И-5), Азовська губернська канцелярія (И-296), Валуйська (И-8), Воронізька (И-182), Орловська (И-287) і Полатовська приказні ізби (И-9).

Оскільки документи зазначених фондів досі лишаються маловідомими для українських істориків, існує потреба їх залучення до вітчизняного наукового обігу¹. Публікація поданих нижче документів дозволить краще уявити географічну протяжність та демографічну інтенсивність міграцій української людності у східному і південно-східному напрямках, докладніше висвітлити розмаїття її взаємин із зустрічним потоком міграції, що йшов від центральних районів Російської держави, а також розгорнути ширшу панораму бачення взаємодії цих двох колонізаційних струменів із кочовим населенням східноєвропейського степу.

Метою цієї публікації є окреслення інформативних можливостей свідчень втікачів з ногайського полону, що були записані під час до-

* Грибовський Владислав Володимирович – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

питу в азовському розрядному шатрі й згодом відклалися серед решти документів Азовської приказної палати.

Прямим попередником Азовської приказної палати був розрядний шатер, що був типовою похідною канцелярією розташованого в Азові російського гарнізону, перебрав на себе всі управлінські функції стосовно щойно завойованої території одразу по відводі основних військ до Москви боярином А. С. Шеїним (липень 1696 р.)² і діяв до устаткування приказної палати (ізби). Остання успадкувала його документацію і разом з Троїцькою приказною палатою здійснювала військове та цивільне управління регіоном аж до його повернення Османській імперії на початку 1712 р. Тож вона функціонувала протягом усього часу першої російської анексії Північно-Східного Приазов'я, причому паралельно з іншими органами, що сформувалися після створення Азовської губернії у грудні 1708 р. Формування Азовської губернії розпочалося у 1709 р., діяльність губернської адміністрації – з 1710 р. Архів Азовської приказної палати зазнав чималих втрат під час евакуації російської адміністрації з Азова до Вороніжа наприкінці 1711 р. Частина його документів опинилася у ф. 1032 Російського державного архіву давніх актів, ф. 846 Російського державного військово-історичного архіву (м. Москва) і в ф. 105 Науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН. Отже, фонд И-5 ГАВО зберігає лише рештки колишнього архівного комплексу³.

У публікації подається повний уміст справи № 5 за описом 1 фонду И-5 ГАВО, яка складається із записів свідчень втікачів з ногайського полону. Вибір цієї справи для археографічного опрацювання зумовлений наміром простежити частоту втеч бранців одразу по російському завоюванню Азова, зрозуміти дії російської адміністрації стосовно них (у комплексі з іншими заходами щодо управління кордоном), а також з'ясувати походження і окреслити становище їх як ясирів у ногайській спільноті.

На титульній сторінці справи читаємо заголовок, написаний сучасним почерком: “Азовская приказная изба. Допросы выходцев из татарского плена. Сент. 205 года (1696 г.). 8 сент. – 24 сент. 1696”; слово *изба* написано над закресленим *палата*. Фактичний обсяг справи – 20 аркушів, хоча напис на титулі зазначає 19 аркушів. На аркушах справи є відбитки печатки Воронізького статистичного комітету (титульна сторінка) та Воронізького губернського музею (титульна сторінка і арк. 1), що посвідчує перебування справи у зібраннях цих установ (2 пол. XIX – поч. XX ст.); напис олівцем у правому верхньому кутку № 102 зазначає номер цієї справи як одиниці зберігання в цих установах. Написи на зворотах аркушів відсутні, окрім аркуша 9; поміток на маргінесах немає. Справа містить 8 документів і має наскрізну пагінацію, позначену, вочевидь, у другій половині XIX ст. Всі документи слід

характеризувати як оригінали, ознаками чого є наявність однієї скрепи (арк. 9 зв.), поміток дяка про вирішення справи (арк. 5, 20), відсутність закреслень.

Виходячи з особливостей почерків, якими написані документи, можна припустити участь у їх написанні 5 піддячих і 1 дяка, яким міг бути або Василій Русанов, або Іван Сумороцький (вони обидва лишилися в Азові з наказу А. С. Шеїна⁴). Почерки піддячих розбірливі, на відміну від складного для прочитання почерку дяка. Усі зазначені почерки слід характеризувати як російський скоропис XVII ст., з прикметними для нього титлами й виносними літерами, нерегулярними або нечіткими інтервалами між словами, відсутністю відміни у написанні заголовних та прописних літер тощо. 3-поміж решти почерків вирізняється той, що представлений у документі 2 (арк. 7–8), – це каліграфічно вишуканий, наближений до ронда почерк, для якого характерні відокремлення слів чіткими інтервалами і регулярність винесення титла.

Для розуміння умов, у яких працював розрядний шатер, слід завважити, що після капітуляції турецького гарнізону Азова (19 липня 1696 р.) росіяни отримали вщент зруйноване місто, без “фундаментальних” мешканців⁵. З руїн турецького Азова цар Пьотр I доручив інженеру Антонію де Лавалу “зделать вновь город земляной и всякие крепости”⁶. Інженер організував роботу з перебудови турецьких фортифікацій, створюючи нову фортецю з відмінним від попередньої фортеці окресом і профілем. Цей “земляной город” становив земляну огорожу майбутньої фортеці, вал з “азовскими болшими” і “передними” воротами (можливо, це той самий об’єкт), які згадується у документах справи, що розглядається. Очільником російської адміністрації Азова О. С. Шеїн 19 липня 1696 р. призначив окольничого і воєводу князя Петра Григорьевича Львова, котрий був затверджений царем 15 серпня (перед тим він командував кінним корпусом московських чинів⁷). Адміністративний штат кн. Львова, становили його син – стольник князь Іван Петрович (він займав посаду товариша, тобто заступника воєводи), два дяки, призначених “с жеребья” – Василій Русанов та Іван Сумороцький⁸. Воєводі підпорядковувався гарнізон у складі 4 стрілецьких полків та 5 полків городових солдатів загальною чисельністю 8306 чол.⁹

Дяки керували розрядним шатром, що був звичайною “полковою канцелярією”, службовці якої призначалися (вибиралися “с жеребья”, як у даному випадку) Розрядним приказом – центральним органом управління Російської держави – з огляду на клопотання певної установи, підпорядкованої іншим приказам. Такий порядок призначення і підпорядкування канцелярських службовців становив важливий засіб централізації, котрий чітко окреслював межі компетенції місцевої влади і мав блокувати її найменші намагання вчинити щось у супереч царським указам¹⁰. За висновком О. В. Новохатко, розрядні шатри становили

“крайню точку в управлінському ланцюзі й одночасно результат адміністративної діяльності Розряду у військовій сфері”¹¹. Власне через дію цих бюрократичних колішат механізму централізації кн. П. Г Львов ще 8 вересня не міг на власний розсуд вирішити питання про те, як чинити з утікачами з ногайського полону, а лише доручив дякам зробити виписки з царського “указу и наказу” з цього питання (арк. 5). Згодом на підставі тих виписок, було вирішено допитати втікачів, видати їм подорожні документи, вписати імена осіб, котрим видавалися ці документи в призначену для таких випадків книгу, яку мав посвідчити дяк – “подносит тою книгу с подорожною в места к закрепе в книге к дяку”. І лише після цього збіглих ясирів відпускали в ті землі, які вони вважали своєю батьківщиною або в яких хотіли оселитися (арк. 5–6, 20). Прикметно, що під час азовської кампанії А. С. Шеїн прагнув уникнути складної (як для похідних умов) процедури розгляду справ утікачів-бранців і, обмежившись нетривалим допитом, одразу відсилав їх до Посольського приказу¹².

Біля воріт нової Азовської фортеці полоняників-утікачів зупиняли караульні команди, які мали розпитувати їх про наявність епідемічної хвороби (“моровое поветрие”) у тих місцях, звідки вони вийшли, і після переконливого заперечення ними такої доправляти до розрядного шатра на допит. Під час допиту втікачів передусім з’ясовували, чи дотримувалися караульні команди порядку, чинного для пропуску невідомих людей у місто. Причому бранців, які тікали не поодиноці, а невеликими групами, допитували окремо (арк. 10). Добуті свідчення узагальнено записувалися у чіткій послідовності, відповідно до заданих за певною інструкцією питань. Текст документів рясніє фразеологічними штампами, характерними для мови російського діловодства кінця XVII ст. (“а будет тои силы не будет”, “подлинно сказат не ведает”, “того он(а) не ведает и не слышал(а)”). У записах свідчень важко знайти відголоски їхньої прямої мови втікачів. Хоча окремі її елементи інколи проступають, як-от у випадку з назвами населених пунктів, що записувалися так, як їх вимовляли бранці: Хутин (полонізм), Ямив (українізм). Відтак, зазначені джерела слід характеризувати не як еґодокумент (ближчими до такого є “сказки”), а як протокол допитів (відповідником цього поняття у тогочасному російському діловодстві були “расспросные речи”).

Пропуск утікачів-бранців через розрядний шатер серед решти заходів з управління кордонами засвідчує створення на крайній південній точці степової периферії Російської держави того часу постійно діючого механізму адміністративної регуляції. Як зауважив Брайян Боук, Росія розвивала ідею територіального суверенітету і непорушності політичних кордонів задовго до того, як більшість європейських держав почала контролювати та патрулювати свої кордони. Імперія Романових

запроваджувала на малозалюдненому степовому порубіжжі більш суворий прикордонний режим, порівняно з тим, що існував на кордоні Франції та Іспанії, який вважається першим модерним кордоном¹³.

У розрядному шатрі часто не було можливості з'ясувати достовірність свідчень бранців-утікачів. Утім, за браком відомостей про ситуацію по той бік кордону, до них ставилися уважно – ретельно занотували та зіставляли з іншою інформацією, за певність якої теж ніхто не міг поручитися. Найбільше російську прикордонну адміністрацію на той час цікавила реакція кримських татар і ногайців на втрату Туреччиною Азова, їхні переміщення та військові приготування, пов'язані з цією подією.

Свідчення збіглих ясирів, записані на початку вересня 1696 р., подали загальні обриси ситуації у Східному Приазов'ї станом на липень місяць того року і дозволяли деталізувати вже відому інформацію. Так, втікач Максим Іванів вказав, що в обороні Азова брало участь 12 тис. ногайців (арк. 11). Решта втікачів, свідчила, що після здобуття російськими військами Азова ногайці, які кочували на правому березі р. Кубань, надіслали до цієї фортеці розвідку (“в одвагу де ходили”). Переконавшись у тому, що в Азові перебуває чисельне російське військо (“сил де было многое число”), і побоюючись його виступу на Прикубання (“от приходу к себе московских сил боятца”), ногайці у переважній більшості “з женами и з детми и з животы” відкочували на лівий берег Кубані й сховалися в горах Північного Кавказу, частина переправилася в Крим (“побежали ... иные в Крым, а иные в горские черкесы”). На правобережжі Кубані лишилася незначна кількість кочовиків, що вичікували. Ногайці й кримські татари не поклали надії на власні сили, щоб відвернути російську загрозу, а сподівалися лише на турецьке військо (“только чают цареградских сил”), аби, з'єднавшись із ним, вибити росіян із Азова (арк. 2–4, 14, 17). Свідчення полоняників-утікачів, що прибули до Азова 20 вересня і пізніше, вказують на зміну настроїв кримських татар і ногайців: на той час вони вже оговталися від переляку і, натхнені Портою, готувалися поновити бойові дії проти росіян наступної весни (арк. 8, 12, 13, 14). Особливою інформативністю відзначається протокол допиту волоха Петра Горгіля, котрий повідомив про розташування турецького війська на зимові квартири в Криму для того, щоб навесні спільно з кримськими татарами і ногайцями рушити на Азов. Цей утікач також засвідчив, що головний мурза кубанських ногайців Кубек отримав від турецького султана і кримського хана наказ “ис под Азова взять языков”, а коли ж це буде неможливим, брати “языків” в донських городках і містах Чорний Яр та Царицин “для проведывания Озовской крепости”. У цьому ж повідомленні відображене доволі чітке розуміння кримськими татарами і ногайцями небезпеки, що чекала на них під час війни Туреччини з Росією та Австрією: “а как [римский] цесарь воинои к Царюграду поидет и им де

под Азов итьти невозможно” (арк. 12).

Приготування до війни кримські татари й ногайці не могли здійснювати таємно, оскільки для них це була традиційно публічна справа, що мала відкрито обговорюватися на численних нарадах, з'їздах, банкетах тощо, в яких брала участь не лише родова знать, але й простолюди. Цю прикмету докладно описав генерал А. А. Прозоровський у 1773 р.: “между сим народом ничего нет секретного, ибо я собственно сам собою испытал, что у них всякия предприятия открыты и всем сведомы”¹⁴. Тому й не дивно, що настрої, очікування й наміри мурз та звичайних ногайців не були таємницею для їхніх ясирів. Коли ж ясирю вдавалося втекти і потрапити під захист російської військової адміністрації, він не мав причини хибно інформувати її, а навпаки, прагнув викласти все, що могло зашкодити колишньому власникові, аби помститися за своє приниження. Достовірність свідчень збіглих ясирів про підготовку кримськими татарами й ногайцями активних розвідувальних дій щодо Азова незабаром стала цілком очевидною. Наприкінці 1696 р. кримці стали не лише часто нападати на російських військовопоселенців, але, як ідеться в одному свідченні, “на всморье живут станами, и по степи розъезд чинят по вси дни”¹⁵. Навесні ж наступного року на Азов рушив калга-султан “с крымскими, нагайскими, черкесскими и кубанскими ордами”. Для відсічі кримцян виступив з Москви боярин А. С. Шеїн з великим військом і незабаром розбив їх біля р. Кагальник¹⁶. Відтак, “расспросные речи” полоняників-утікачів характеризуються значним ступенем достовірності.

Звісно, це твердження є справедливим лише стосовно справжніх утікачів від кримських татар і ногайців, але аж ніяк не щодо тих царських підданих, які тікали від кріпацтва чи військової служби і, за певних обставин, могли вдати з себе збіглих ясирів (це й мали з'ясовувати під час допиту). Найчисельніші групи втікачів з Росії на той час склали донські козаки. Реформи патріарха Нікона розкололи донське козацтво на дві частини, що ворогували між собою. Зазнавши поразки в кривавих сутичках з “ніконіанами” 1688–1689 рр., донські старообрядці масово тікали на Північно-Східний Кавказ, а згодом зосередилися на володіннях Кримського ханства на Кубані¹⁷. Унікальну інформацію про них подав колишній астраханський стрілець Міхаїл Анісімов, який засвідчив перебування цих “козаків-охріян” у Кубані-городку й утримання ними татарських аманатів-заручників (арк. 9).

Свідчення утікачів найбільш промовисті у висвітленні обставин, за яких вони потрапили у полон і пройшли через руки работорговців. Не є випадковою та річ, що з 15 збіглих ясирів, які з'явилися в Азовському приказному шатрі з 8 по 24 вересня 1696 р., лише 2 чол. походили з російських земель, 1 з Молдови і 12 з українських теренів (7 з Наддніпрянщини, решта з Галичини, Поділля й Буковини). Зазначене спів-

відношення, звісно, не можна генералізувати до рівня характеристики етнічного складу ногайських ясирів на Кубані, який майже не досліджувався, однак воно цілком адекватно відображає наслідки військових і здобичницьких дій, що їх вело Кримське ханством впродовж всієї другої половини XVII ст. Вихідці з України частіше за інших згадувалися серед полоняників, які тікали до російського війська напередодні й під час штурму Азова¹⁸; серед них також траплялися серби й німці¹⁹.

Етнічна належність полоняників оприявлена в аналізованих документах тими поняттями, якими користувалися піддядчі, що писали протоколи допитів. Відтак, ці поняття слід розглядати не як ендонім (попри формулювання: “сказался выходцом...”), а як екзонім, вироблений для маркірування носіїв “чужих” ідентичностей. Прикметно, що позначення двох вихідців із Росії не містить етнічних маркерів: один записаний як “нижегородец”, інший як “астраханской стрелец”. Решта ж позначається чіткою етнімікою. Уродженці Поділля й Галичини названі “поляками”: “родиною лях села Перегуица” (арк. 2), “полские земли родиною Снетона города” (арк. 3), “поляк ис под Львова” (арк. 11), “полской земли города Золочева крестьянин” (арк. 19); мешканці Наддніпрянщини – “черкасами”: “черкашенин города Старого Санжарова казак” (арк. 7), “черкашенин города Лубни” (арк. 13), “черкашенка из за Киева, из местечка Василя” (арк. 14); вихідці з Молдови й Буковини – “волохами” (арк. 4, 12). Поза сумнівом, більшість зазначених “поляків” були українцями, що можна припускати й стосовно “волохів”, згаданих у документах. Етнімія від першої особи “проривається” крізь канцелярську мову піддядчих лише в одному випадку – в свідченні Ларіона Іванова, котрий згадав своїх товаришів-полоняників “Васку с Ивашкою”, стосовно яких з його слів записано: “а какова чину и чьи они дети, того де он не ведает, толко де они *русские люди*” (арк. 1). Звернімо увагу, що з 8 документів, складених у розрядному шатрі, лише один посвідчується “прикладанням руки” від імені допитаного. Це запис свідчення астраханського стрільця Михаїла Казанца, котрий був єдиним з 15 полоняників, хто під час узяття в полон перебував на царській службі. Вочевидь, з цього починалася процедура внесення до реєстру пораних і полонених “слуг государевых”, веденого Розрядним приказом, за яким могла видаватися грошова допомога “за полонное терпение”²⁰. Решти полоняників це не стосувалося.

Заджерелені прояви ідентичностей полоняників-утікачів, звісно, становлять надзвичайно цікавий матеріал для виявлення специфіки до-модерних етносів. Адже людина, котра, опинившись у полоні, прагне за будь-яку ціну повернутися на свою батьківщину, вочевидь, набуває більш виразної ідентичності, ніж будучи, скажімо, просто селянином з-під Золочіва. Як зауважив з цього приводу А. С. Лавров, для полоненого “повернення на батьківщину було важливим, а не само собою зро-

зумілим вибором, відтак дискурс, що виникає довкола цього рішення, допомагає прослідкувати деякі моменти становлення протонаціональних ідентичностей²¹. Утім, для цього потрібне залучення ширшого кола джерел, ніж те, що подається у цій публікації.

Протоколи допитів полоняників дозволяють також відстежити і деякі гендерні аспекти, пов'язані з перебуванням у полоні. Зважмо, що з тих-таки 15 осіб, котрі втекли до Азова, було 2 жінки. Відстеження життєвих стратегій жінки, котра після приниження у полоні зважилася на повернення до свого попереднього соціального середовища, заслуговує на окрему увагу.

Сфера занять полоняників під час їхнього перебування на становищі ногайських ясирів в протоколах допитів відображена вкрай побіжно, як річ, що, вочевидь, мало цікавила службовців приказного шатра. Приміром, їхня праця на сінокосі (самі кочовики майже не косили сіна) згадується лише як обставина втечі (арк. 2, 3, 4); зазвичай же, без деталізації зазначається перебування “в работе” у певного господаря-ногайця, або: “жил у него девять лет”. Питання про соціально-економічне становище ясирів у ногайців розроблене доволі слабко, є лише окремі напрацювання, зроблені на матеріалі першої половини XIX ст. Останній вказує на те, що ясірі включалися до великої патріархальної сім'ї, як її молодші члени з мінімальними особистими правами. Ясірі кубанських ногайців до середини XIX ст. не мали прізвищ і називалися родовими іменами своїх власників; вони кочували з аулом свого хазяїна, будучи його домашньою прислугою і не маючи окремого житла²². Аналізовані документи нічого з цього приводу не зазначають, утім містять деякі відомості, що розширюють наші уявлення про “патріархальне рабство” у ногайців. Як-от свідчення про те, що ясирів, котрих ловили при спробі втекти, “держали в Нагае скована, толко посылали на работу нескована” (арк. 5). Вельми інформативною є розповідь Ларіона Іванова, котрий засвідчив перебування в турецькому Азові 600 невольників – “колодники розных земель”, яких, з наближенням російського війська, “отослали из Азова в степь за реку Кагалник и отдали в турецкие таборы скованных, и из тех де таборов розослали их по разным местам”, зокрема й до кубанських ногайців (арк. 1).

У викладеному вище подано далеко не повний перелік питань, які можна ставити до аналізованих джерел. Відтак, їх публікація має прислужитися знаходженню нових ракурсів і зіставлень, що оприявнять непомічені раніше нашарування історичної інформації.

Публікація документів справи здійснюється без купюр і з використанням сучасної російської абетки, без ужиття старих кирилических літер; тверді знаки наприкінці слів, що закінчуються на тверді приголосні (в оригіналі вони використовувалися нерегулярно), не зазначаються, однак їх збережено всередині слів. Літера *й* не використовується

через можливість довільної зміни значення слова ²³. Старослов'янська літерна цифр замінена арабськими цифрами. Пунктуація наближена до норм сучасного російського правопису. Виносні літери позначаються курсивом, титли розкриваються відповідно до традиційного прочитання слова. Помітки, скріпи, написи над рядком та інші графічні особливості позначаються цифровими індексами, що коментуються у посторінковому посиланні лише при першому згадуванні. Помилки писаря не виправляються і теж позначаються цифровим індексом з адресацією до посторінкового посилання; явно пропущені літери й слова подаються у квадратних дужках. У кінцевих посиланнях, позначених латинськими індексами, подано коментарі упорядника.

¹ Автор висловлює щире подяку російським колегам з м. Ростов-на-Дону – завідувачу відділу Аксайського військово-історичного музею Петру Авакову та професору Южного федерального університету Дмитрію Сєню за дружнє спонукання до евристики в ГАВО і надання консультацій під час підготовки цієї публікації.

² *Байер Г. З.* Краткое описание всех случаев, касающихся до Азова от создания сего города до возвращения онаго под Российскую державу / Пер. с нем. И. К. Таубертом. Изд.-е 3. – СПб., 1782. – С. 181.

³ *Аваков П. А.* Северо-Восточное Приазовье в составе Российского государства в конце XVII – начале XVIII вв.: завоевание, колонизация и управление. Дисс. к. и. н. – Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2011. – С. 24–25.

⁴ *Байер Г. З.* Краткое описание всех случаев, касающихся до Азова... – С. 181; Поход боярина и большого полку воеводы А. С. Шеина к Азову, взятие сего и Лютика города... / Сост. Рубан В. Г. – СПб., 1773. – С. 161.

⁵ Письма и бумаги Петра Великого. – Т. I. (1688–1701). – СПб., 1887. – С. 111.

⁶ Поход боярина и большого полку воеводы А. С. Шеина к Азову... – С. 150.

⁷ *Аваков П. А.* Северо-Восточное Приазовье... – С. 111–113; Поход боярина и большого полку воеводы А. С. Шеина к Азову... – С. 3.

⁸ *Байер Г. З.* Краткое описание всех случаев, касающихся до Азова... – С. 181.

⁹ *Аваков П. А.* Северо-Восточное Приазовье... – С. 113; Поход боярина и большого полку воеводы А. С. Шеина к Азову... – С. 161.

¹⁰ *Новохатко О. В.* Разряд в 185 г. – М., 2007. – С. 158, 161.

¹¹ *Новохатко О. В.* Центральное государственное управление в России во второй половине XVII в. Автореф. дис. д. и. н. – М.: Институт российской истории РАН, 2008. – С. 25.

¹² Поход боярина и большого полку воеводы А. С. Шеина к Азову... – С. 108, 115, 151–155.

¹³ *Boeck B. J.* Cossacks Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Greate. – Cambridge, 2009. – P. 9.

¹⁴ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. 1756–1776. – М., 2004. – С. 482.

¹⁵ Цит. за: *Аваков П. А.* Северо-Восточное Приазовье... – С. 124–125.

¹⁶ *Байер Г. З.* Краткое описание всех случаев, касающихся до Азова... – С. 190.

¹⁷ *Сень Д. В.* Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.). – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 169–202.

¹⁸ Поход боярина и большого полку воеводы А. С. Шеина к Азову... – С. 93–94, 108, 115, 151–155.

¹⁹ Там само. – С. 154–155.

²⁰ *Новохатко О. В.* Разряд в 185 г. – С. 297.

²¹ *Лавров А. С.* Военный плен и рабство на границах Османской империи и Российского государства в XVII – начале XVIII века // ГИИМ: Доклады по истории 18 века – DHI Moskau: Vortrage zum 18. Jahrhundert. – 2010 // http://www.perspectivia.net/content/publikationen/vortraege-moskau/lavrov_kriegsgefangenschaft

²² *Керейтов Р. Х.* Семья и брак у кубанских ногайцев в прошлом и настоящем. Дисс. к. и. н. – М.: МГУ, 1973. – С. 58.

²³ *Новохатко О. В.* Разряд в 185 г. – С. 15.

№ 1

Протокол допиту нижегородця Ларіона Іванова, “ляха” з с. Перегуйця Павла Іваніва, селянина з-під Снятина Федора Василіва та селянина з молдавського села Сал Василя Урсулова, котрі були ясірями кубанських ногайців та втекли від них; виклад змісту указу царя Петра I, що регламентував розгляд справ утікачів “татарського полону”, і рішення російської адміністрації м. Азова з цього питання

8 вересня 1696 р.

1 *Года 205¹ сентября в 8 день в Азове в розрядном шатре пред околничим и воеводами перед князем Петром Григоревичем Лвовым с товарищи столника и полковника Афанасева полку Чюбарова² капитан Иван Третьков пришед сказал. Сего де числа стоит он на карауле по земляному городу и того города к воротам пришли с поля четыре человека и сказалис выходцами из полону с Кубани.*

И по приказу околничего и воевод князя Петра Григоревича Лвова с товарищи те выходцы в Азове в розрядном шатре розспрашиваны.

А в роспросе один человек сказался нижегородец гулящеи человек Ларкою зовут, Иванов сын. Отец де ево, Ларкин, был боярина князя Ивана Алексеевича Воротынского села Княжнина крестьянин и умре тому лет с тритцать. А он, Ларка, после отца своего остался мал и работал на стругах из науму, и тому ныне четвертой год ходил он, Ларка, с товарищи своими разных городов с людьми две станицы по штидесят человек на море для рыбные ловли на больших лотках и стоял на стану, что словет Лагаиская коса. И азовцы де их всех на стану полонили и привезли в Азов, и в Азове они жили два года. И как де они, азовцы, услышали, что под Азов идет руское войско и их с оным, колодники разных земель, всего с шестисот человек, отослали из Азова в степь за реку Кагалник и отдали в турецкие таборы скованных, и из тех де таборов розослали их по разным местам. Ево, Ларку с товарищи, с Васкою да с Ивашкою – а какова чину и чьи они дети, того де он не ведает, толко де они руские люди. Отвезли в Нагаи

Болшие³ и отдали в работу // 2 розным татаром. Ево, Ларку, отдали татарину Отекаю, и с того времени жил он у того татарина, и тот де татарин Отекаи с иными нагаицы под Азов в одвагу де ходили, а сколько стояли, того не упомнит. И как те татары нынешнее лето, пришед в Нагаи, сказали, что Азов взяли русские люди, и из тех нагаиских татар многие люди, собрався со всем, побежали в горы на реку Ковабгаи, а осталос их малое число. А татарин де Отекаи и ныне жил в прежнем месте. И тому ныне осмои день тот татарин послал ево, Ларку, к реке Кубани косит сена, и на том сенокосе сшолся он, Ларка, с товарищи своими, которые ныне с ним в Азов пришли, и, уговоряс, пошли в Азов степью мимо Кубань. И на Кубани де по ту сторону люди есть, а по сю сторону никого нет. И сего де числа пришли они к Азову и их на карауле взяли и, роспрося, привели в Азов. А турские люди и нагаицы под Азов будут ли, того де он не ведает.

Другои человек в роспросе сказался родиною лях села Перегуица крестьянскои сын, Пашкою зовут, Иванов. Тому де ныне двенадцат лет пришли в село их Перегуицы воиноу крымские люди и ево, Паишку, с отцом ево, Иваишкою, и иных того села многих людеи полонили и розвезли по розным местам. Ево, Паишку, с отцом Иваишкою отвезли в Крым и в Крыму де он, Паишка, с отцом своим жил у татарина Дженахая некоторое время. И после того в скорых числах тот татарин ево, Паишку, продал в Малои Нагаи⁴ мурзе Касбулату, а отец ево остался в Крыму. И жил // 3 он, Паишка, у того мурзы десят лет. И в прошлых де 203 и 204 годех⁵ тот мурза Касбулат и иные многие нагаицы под Азов ходили. И ныне пришед из под Азова, сказали, что Азов взяли московские люди, а сил де было многое число, и многие татары, собрався з женами и з детми и з животы пошли в горские черкесы, и Касбулат-мурза ушел же за реку Кубань в кочевье да ево, Паишку, взял с собою. А меж собою де те татары переговаривали, как де из Царяграда силы не будет, и они де и достальные побегут в горы, для того, что де те татары от приходу к себе московских сил боятца, толко чают цареградских сил. И тому ныне некоторое время, а сколько недель не знает, тот мурза послал ево, Паишку, к реке Кубани сена косит, и на том сенокосе сшолся он с теми товарищи своими, которые и ныне с ним, и, уговоряс, пошли в Азов степью мимо Кубань. И на Кубани де людеи по ту сторону много, а по сю сторону реки никого нет. И сего де числа пришли они к Азову и их де, на карауле взяв, привели в Азов.

Третеи человек сказался полские земли родиною Снетона⁶ города крестьянскои сын, Федкою зовут, Василев. Тому де ныне восемь лет весною пришли к ним под город крымские люди воиноу и ево, Федку, с ыными // 4 людми на пашне взяли в полон и продали ево, Федку, в Малои Нагаи татарину Боякаю. И жил де он у того татарина по нынешней год. И в нынешнее де лето нагаиские татары, пришед из под Азова, сказали, что Азов взяли русские люди, а силы де русские было многое число. И убояс те нагаицы русских людеи приходу, побежали з женами и з детми и з животы, иные в Крым, а иные в горские черкесы. И тот татарин Боякаи ушел с ним ж за Кубань, а ево, Федку, взял с собою, а иные и осталис. Да он же де, Федка, слышал от тех татар в переговоре, что те достальные татары ожидают присылние силы из Царяграда и хотят с тою силою итти под Азов. А будет тои силы не будет, и они хотят итти за теми ж нагаицы. И тому ныне осмои день послал ево тот татарин к реке Кубань сена косит, и на том сенокосе сшолся он, Федка, с Паишкою Ивановым да з другими двема чело- веки, которые ныне с ним, и, зговоряс, пошли в Азов через степь мимо Кубани и на Кубани де людеи по ту сторону реки много, а по сю сторону никого нет. И сего де числа пришли они к Азову и их, на карауле взяв, отвели в Азов.

Четвертой человек в роспросе сказывался родиною волоские земли, деревни Сал, крестьянской сын, Васкою зовут, Урсулов. Как *де* отец ево умер, он не упомнит. И тому ныне лет с *четырнаццат* приехали в тое деревню крымские татаровя и деревню их выжгли, // **5** а их всех побрали в полон и *отвезли* в Малые Нагаи. И с того числа жил он, Васка, в Нагае у татарина Батрыказы лет с *триццат* и болши в работе. И в прошлом 203 году, как была под Азовым московская сила, и он *де*, Васка, *от* того татарина побежал было в руское воиско, и те *де* татары на реке Кагалник, догнав ево, Васку, поймали, и с того числа держали в Нагае скована, толко посылали на работу нескована. И в нынешнее *де* лето те нагаиские татары, пришед из под Азова, сказали, что Азов взяли русские люди, и было русские силы много. И те *де* нагаицы, испужався приходу к себе русских людей, многие побежали, собрався со всем, за Кубань. И тот татарин, у которого он жил, ушел с ними *ж*, а ево, Васку, взял с собою. И тому ныне восемь днел послал ево тот татарин к реке сена косить, и он *де*, Васка, сшолся с товарищи своими, которые ныне с ним. И, уговоряс, пошли в Азов через степь мимо Кубану, и на Кубани *де* людей по ту сторону реки много, а по сю сторону никого нет. И сего *де* числа пришли они к Азову и их, на карауле взяв, *отвели* в Азов. А нагаицы ныне и впред под Азов будут ли или нет, того он не ведает.

¹⁻²⁰⁵ сентября 8 день выписать, как таких выходцов велено *отпускают* из указу великого государя и наказу.¹

А в наказе, каков дан околничему и воеводам князю Петру Григорьевичу Лвову с товарищи // **6** за приписью дьяка Ивана Уланова, написано.

Велено из полону выходцов русских людей из Азова *отпускают* к Москве или в те города, где кто родился, и дават тем выходцом подорожные околничему и воеводам за своею печатью и за дьячьей приписью. ¹⁻²⁰⁵ [года] сентября в 9 день по указу великого государя околничей и воеводы князь Петр Григорьевич Лвов с товарищи приказал по вышеписаным допросным речам выходцов ис полона из Озова русских людей и черкас⁷ *отпускают* на Черкасской⁸ и на русские города, до тех городов, ис которых они родиною скажутца, или по их челобитию, и до Москвы, и дават им подорожные по указу такоже. И черкас на черкасские города, до тех же городов, *откуды* они скажутца, а *отдают* им те подорожные, записав в книгу, и подносит тою книгу с подорожной в места к закрепе в книге к дьяку.¹

№ 2

Протокол допиту старосанжарівського козака Каленика Іваніва, котрий був ясирем кубанських ногайців та втік від них

13 вересня 1696 р.

7 Года 205 сентября 13 дня в розрядном шатре перед околничим и воеводами перед князем Петром Григорьевичем Лвовым с товарищи столника и полковника Алексеева полку Бюста⁹ порутчик Василей Жданов сказал. Сего де числа *стоит* он на карауле по земляному городу у передних ворот, и *пришел* де к воротам с поля незнама какои человек, а сказался, что он *выходец*. И в том месте, *откуды* он *пришел*, морового поветрия нет.

И околничей и воеводы князь Петр Григорьевич Лвов с товарищи приказали того *выхотца* взять в розрядной шатер и *роспросит*.

¹⁻¹Помітка, зроблена іншим почерком.

А в роспросе приводной человек сказался родиною черкашенин города Старого Санжарова¹⁰ казак, Калинкою зовут, Иванов сын. В прошлом де 204 году весною¹¹, а в котором месяце и числе не упомнит, ходил он, Калинка, с товарищи своими, того ж города с казаками, всего тринацать человек, в черкасской же город Торн¹² для покупки соли. И жили в том городе с неделю, и из города Тору он, Калинка, с товарищи своими все тринацат человек ходили в степь сена косить. И как они отошли от города с версту и наехали на них озовские татары, человек с шестьдесят, и их побрали в полон и привезли их в Озов. И в Азове жил он дни с три, и ево де, Калинку, те татары продали в Нагаи Аидоволу, а товарищи ево остались в Азове. И тот де татарин, у которого он жил, и иные многие // 8 под Озов ходили и были месяца з два, и пришли де в Нагаи, сказали, что город Озов русские люди взяли, и они де, нагаицы, многие вышли с животами своими в Крым, а остались де в Нагае немногие люди. И он де, Калинка, от них ушел вдень, и шол степью двенацать днел, и сего числа пришел к Азову. И ево де, Калинку, на караул у ворот взяли и привели к шатру. А на весну де те татары и иные какие воинские люди под Азов будут ли или нет, того де он не ведает и ни от кого не слышал.

№ 3

Протокол допиту астраханського стрільця Михайла Анісімовіча Казанца, котрий був ясирем кубанських ногайців та втік від них

18 вересня 1696 р.

9 Года 205 сентябрю 18 дня в приказной шатер от азовских болших ворот с караулу столника и полковника Афанасева полку Чубарова стрелец Петрушка Павлов привел полоняника. А сказал, что он вышел ис полону ис Кубану.

И в роспросе сказался выходец ис Кубана ²ас² астраханской стрелец конной, Мишкою зовут, Анисимов, прозвище Казанец. В прошлом де в 204^ж году после великого дня по весне по указу великого государя и по приказу околничего и воеводы Ивана Алексеевича Мусина-Пушкина¹³ посылаемы они на Синее море Хвалынское¹⁴ для воровских людей ³з казаков³-охреянов¹⁵ в стругах двести человек. И как они, будучи по стругам ³на море³ врозни, и он, Мишка, остался на стругу с товарищи двенацат человек, и воровские казаки-охреяны стояли на реке в устья моря, Ярки-реки, человек с полтора и болши, и ево, Мишку, с товарищи, взяли в полон. И назад тому восмой день он, Мишка, позад Кубани-городка из-за реки Кубани от нагайских татар ушел и пришел в Азов. А морового поветрия там нет. А товарищи ево где ныне, про то он не ведает. А в Кубани сидят казаки-охреяны, а татаровя живут позад того городка в остроге особ статею. А у них, казаков, в городке Кубане татаровя сидят в омонатах¹⁶ для того, чтоб те татаровя стояли б с ними, казаками, заодно. А под Азов и под ыные государские городки силы собрания к войне он, Мишка, не слышал. А жил он, Мишка, у нагайского татарина Тарибелдея, а отчества и прозвища не знает ²жил². // 9 зв. К сему роспросу вместо неволника Мишки Анисимова ⁴по ево велению⁴ столника и полковника Федорова полку Афонасьевича Колдакова стрелец Мишка Лукин ⁴по ево велению⁴ руку прило[жил].

²⁻² Помилка на письмі.

³⁻³ Написано над рядком.

⁴⁻⁴ Написано двічі.

№ 4

**Протокол допиту львів'ян Максима Іваніва і Миколая Купа,
а також мешканця Хотина Петра Горгіля, котрі були ясирями
кубанських ногайців та втекли від них**

20 вересня 1696 р.

10 *Года* 205 септября в 20 *день* столника и полковника Афонасева полку Чюбарова пятидесятник Алексеи Попов пришел в розрядной шатер и извещал словесно. Стоид де он на карауле по земляному городу у передних ворот, и сего де числа ис степи пришли к воротам три человека и сказались ему выходцы ис Кубани и он де, не пуская в город, спрашивал их нет ли в тех местех, откуда они вышли, морового поветрия. И они де сказали, что в тех местех морового поветрия нет, и он де тех выходцов трех человек привел в розрядной шатер.

И того *ж* числа по указу великого государя и по приказу околничого и воеводы князя Петра Григориевича Львова с товарищи те выходцы в розрядной шатер приняты и роспрашиваны порознь. //

11 А в роспросе сказался один человек, родом поляк ис под Львова Максимком зовут, Иванов. В прошлых де годех, тому лет с шесть, был он с паном Синявским¹⁶ с етманом корунным подкомендом подолским. И в то де время взяли ево крымские татары *пот* Каменцом-Подолским и продали нагаицу Мосихаю. И жил все у него. И в ненешнем *де* 205 году он, Максимка, *от* него, Мосихая, ушел ночью города Львова с поляком Николаиком, а *чеи* сын того он сказать не упомнит, да с волощенином Петрушкою Горчилем. А нагаицов де под Азовим ныне было двенадцат тысяч человек, а ныне *де* и впредь они, татары, под Азов будут ли, или нет про то он, Максимка, подлинно *сказат* не ведает, и как *де* они ис под Азова приехали и поехали все за Кубань [не знает].

Другои человек в роспросе сказался родом поляк изо Львова Миколаиком зовут, Куп. В прошлых *де* годех, тому лет з двенадцать, был он с етманом корунным Михаилом, а *чеи* сын того он сказать не упомнит, с воиски, и в то *де* время взяли ево, Миколаика, под Каменцом-Подолским крымские татары и продали ево нагаицу Маметкулу. И жил у него с того времени и по се число двенадцать лет. И нынешнем *де* 205 году он Миколаика *от* него, Маметкула, ушел ночью с товарищи своими с Максимком Ивановым да с волощенином Петрушкою Горчилем. А нагаицы де в прошлом 204 году под Азовым были, а сколько человек про то он, Миколаика, // **12** подлинно сказать не упомнит. И как они приехали ис под Азова и переехали все за Кубань, а ныне *де* и в прошед они, нагаицы под Азов будут или нет, того он не ведает.

Третеи человек в роспросе сказался города Хутина¹⁷, родом волошенин, Петрушкою зовут, Горгиль. В прошлых де годех, тому лет с тринадцать, взяли его и иных многих волошен под городом Хутиным, как *пот* тот город приходили крымские люди с ордою Белгородскою¹⁸ на выласке. И жил де он, Петрушка, два года в Крыму у Азамата-мурзы. И он де, Азамат, ево, Петрушку, продал в Нагаи за Кубань мурзе Анктобею, а взял за него девку, и жил у него два года. И он де, мурза Анктобеи, продал за Кубань черкесу мурзе Антоку, и жил у него девять лет. И в нынешнем *де* 205 году он, Петрушка, *от* него, Антока, ушел ночью с теми людми, которые с ним пришли в Азов, а которого де города и как их зовут, того он не знает. А нагаицы де под Азовым ныне были, а сколько человек, про то он, Петрушка, сказать не упомнит. А слышел де он, Петрушка, *от* своей братьи, неволников, турские де будут в Крыму зимовать, а на весну, по

первому пути, будут под Черкасский, собрався с воинским, незамотчав, буде де цысар римской воиноу к Царюграду не поидет. Да он же де, Петрушка, слышел от хозяина своево и от иных нагаицов, что собрание в Крыму туркам и будут под Азов на весну все крымцы и турки, и нагаицы, и кубанцы¹⁹. А как цесарь воиноу к Царюграду поидет и им де под Азов итьти невозможно. Да к ним же де, нагаицом и кубанцом писал турской салтан и крымской хан к Кубеку-мурзе, чтоб ис под Азова взять языков. А буде в Азове взять не мочно, и им бы послат под казачьи городки, и под Чернои Яр, и под Царицын для проведывания Озовской крепости. И как де они ныне ис под Азова приехали в Нагаи, и поехали все за Кубань.

№ 5

Протокол допиту уродженця м. Лубни Андрія Матвіїва та Ганни Григорієвої з м. Васильків, котрі були ясирями кубанських нагайців та втекли від них

23 вересня 1696 р.

13 Года 205 сентября в 23 день столника и полковника Алексеева полку Бюста порутчик Иван Матюнин да столника и полковника ж Афонасева полку Чубарова пятидесятник Савостьян Федоров, пришед в розрядной шатер, извещали словесно. Стоят де они на карауле по земляному городу у передних ворот, и сего де числа з степи пришли к воротам мужик да жонка, а сказались им выходцы с Кубани. И они де, не допуская ворот, спрашивали их, нет ли в тех местех, откуда они вышли, морового поветрия. И они де сказали, что в тех местех морового поветрия нет. И они де тех выходцов дву человек привели в розрядной шатер.

И того ж числа по указу великого государя и по приказу околничего и воевод князя Петра Григоревича Лвова с товарищи те выходцы в розрядной шатер приняты и розспрашиваны порознь.

А в роспросе выходец сказался родиною черкашенин города Лубни²⁰, Андреем зовут, Матвеев. В прошлых де годах, тому лет з дватцат, взяли ево крымские татары в монастыре Лысанском, от Лубны верст с полтора, и того монастыря всех старцов полонили ж, а был он в том монастыре конархистом²¹. А взяв де их, отвезли в Крым и продали ево в Царьград турченину Темермурзе, и жил у него лет з двенатцать. И с Царя де града ушел было он, и ево де поймали на дороге нагаиские татары и отвезли к себе в Нагаи. И жил де в Нагае у татарина Сокур Исполата лет с осмь. И ныне де тому две недели ушел он от того татарина ночью того ж татарина сына ево с полонною жонкою Анною, а шли они через Кубань. И на Кубани де кубанцов нет, а в прошлом де году нагаицы под Азовым были с проездом с месяц, а сколько их было, того не ведает. И ис под Азова де приехав, нагаицы поехали многие в горские черкесы. А он же де слышел от них, как де турки под Азов на лето поидут и они де, нагаицы, с ними ж будут, // 14 а естли турки под Азов не поидут, и они де не будут, а говорили, чтоб итьти с Нагаю дале. Да он же де слышел, что колга-солтан²² ныне станет зимоват в горских Каварды черкесех для того, что у черкес между собою ссора года с четыре, и чтоб их разделить надвое²³. А нагаицы де бегут с Нагаю потому, что опасаютца приходу и разорения от Аюки²⁴. Д[а] Аюка ж де присылал в черкесы к калге-салтану четырех человек калмык, что нынени год на нагаицов и на черкес воевать он не будет, толко буде они жили с опасением потому, что хотели на них итьти волные калмыки собою, без посылки.

Другої виходець, жонка, сказалась родиною черкашенка из за Києва, из мещечка Василя²⁵, Анюткою зовут, Григорьева дочь, отец де у нее, так *ж* и муж были крестьяне. Тому де лет с пять взяли ее в полон татары будяцкие²⁶ в доме, а мужа де ее в то число дома не было. А привезли ее в Нагаи и продали за Кубань мурзе Шугуме, Ивагни сыну, и жила де она, Анютка, до уходу своего у того мурзы. И ныне де тому две недели ушла она *от* того татарина ночью с полонеником *ж*, которои жил хозяина ее у *отца*. А шли де они через Кубань, и на Кубани де кубанцов нет. А в прошлом де году кубанцы и, где она жила за Кубанью, татары под Азовым были с месяц, а сколько их было, того она не ведаєт. И приехав де ис под Азова, татары, [живущие там,] откуда она ушла, ныне живут в старых местах. Да она *ж* де слышела *от* татар, как де турки под Азов на лето будут, и они пойдут *ж*, а буде турки не будут, и они де одни итьти не хотели.

№ 6

Протокол допиту подолянина Івана Пилипіва, котрий був ясирем кубанських ногайців та втік від них

23 вересня 1696 р.

15 Года 205 сентября 23 дня в приказном шатре околничему и воеводе князю Петру Григоревичу Лвову с товарищи столника и полковника Алексеєва полку Бюста капитан Артемеи Расловлев извещал. Сего де числа стоял он на карауле по земляному городу у передних ворот, и к Азову де пришел человек, а сказался, что он виходець с Кубани. И он де того виходца спрашивал, нет ли в том месте, откуда он вышел, морового поветрия, и тот де виходець сказал, морового поветрия нет.

И по приказу околничего и воеводы князя Петра Григоревича Лвова с товарищи тот виходець в приказной шатер принят и розспрашиван.

А в роспросе он сказал, Ивашкою ево зовут, Филипов сын, родом он города Ямива²⁷, которои за комендом подолским, крестьянин <...> Марсина Ильи болша. И тому де лет с шесть взял ево в полон тотарин казыкерменець Кудлакаи, а подбегало де их под тот город десят человек, а он де, Ивашко, в то число ездил по дрова. И жил де у того тотарина год, и тот де тотарин продал ево на Кубань брату своему тотарину *ж* Жеракману, и у того де тотарина жил на Кубани пять лет. Тому ныне шестой ден, ввечеру он, Ивашко, с Кубани *от* того тотарина ушол, а в прошлом де 204 году кубанцы и хозяин ево под Азовым были с проездом недель с шесть, и, приехав де, говорили, чтоб под Азов итти на зиму. И те де кубанцы все живут на Кубани, а ныне поехали, а куды, того он не ведаєт.

№ 7

Протокол допиту кишенця Омеляна Андрієва Гусакова та миргородця Макара Олексієва, котрі були ясирами кубанських ногайців та втекли від них

24 вересня 1696 р.

16 Года 205 сентября в 24 день Иванова полку Фанделдина²⁸ сержант Дмитреи Захаров сын Желнин да столника и полковника Афонасєва полку Чюбарова пятидесятник Гаврило Григорьев сын Брушник, пришед в розрядной шатер, извещал словесно. Стоят де они на карауле по земляному городу у передних ворот и сего де числа ис степи приехали на конех верхами к воротам

два человека, а сказалис им выходцы ис Кубани. И они *де*, не допуская ворот, спрашивали их, нет ли в тех местех, *откуда* они выехали, морового поветрия. И они *де* сказали, что в тех местех морового поветрия нет. И они *де* тех выходцов привели в розрядной шатер.

Того *ж* числа по указу великого государя и по приказу околничего и воевод князя Петра Григорьевича Лвова с товарищи те выходцы в розрядной шатер приняты и роспрашиваны.

А в роспросе один человек сказался города Кишинки²⁹ крестьянской сын, Емелкою зовут, Андреев, прозвище Гусаков. В прошлых *де* годах тому ныне года с четыре ходил он, Емелка, из двора своево для покупки соли в город Тор, и купя *де* соли пошел домов с товарищи своими, того *ж* города с крестьяны *ж* с Микиткою Чюмаком да з Гаврилком, а чеслу не упомнит. И на дороге *де* взяли их, Емелку [с товарищи], озовцы и нагаицы и привезли в Нагаи. И жил он, Емелка, у Таужука-мурзы, да у него *ж* *де*, Таужуки-мурзы жил того *ж* полону городка Миры крестьянской *ж* сын Макарко Алексеев. И тому *де* ныне четвертой день он, Емелка, с товарищем своим, с Макарком Алексеевым, зговорясь, взял он у Таужука-мурзы две лошади, коня рыжа да коня сера, бежали и приехали в Азов, а ехали *де* они через Кубань. И на Кубани *де* кубанцов нет, а в прошлом *де* году нагаицы и мурза Таужук под Азовым были с месяц, а сколько их, нагаицев, под Азовым было, того он не ведает, и ис под Азова *де*, // 17 приехав, нагаицы многие поехали в горские черкесы, а под Азов *де* они воиноу будут ли того он не ведает.

Другой человек в роспросе сказался Мира города³⁰ крестьянской *ж* сын, Макаркою зовут, Алексеев. Тому *де* ныне четыре года учился он, Макарко, на Полтаве грамоте, и с Полтавы *де* ходили они в город Тор по соль, и купя *де* соли на Тору того *ж* городка Мира с атаманом Сидором да с портным мастером Федором поехали на лошади в городок Мир, он, Макарко, к *отцу* своему. И на дороге *де*, не доезжая городка Мира, взяли их, Макарка и таварыщев ево, азовцы и нагаицы и привезли в Азов, и были в Азове два дни. И из Азова *де* привезли ево, Макарку, в Нагаи мурза Таужук, а таварыщев ево куды продали, того он не ведает. И жили *де* у него четыре годы, да у него *ж* *де* жил того *ж* полону таварыщ ево, которои с ним выехал, Емелка Андреев. И тому *де* ныне четвертой день он, Макарко, зговорясь с товарищем своим, Емелкою, взял у Таужука-мурзы по лошади и *от* него бежали. И приехали в Азов, а ехали *де* они через Кубань, и на Кубани *де* кубанцов никого нет. А в прошлом *де* году нагаицы и мурза Таужук под Азовым были с месяц, и ис под Азова *де* приехав, нагаицы многие поехали в горские черкесы, а под Азов *де* они, нагаицы, воиноу будут или нет, того он не ведает и не слышал.

№ 8

Протокол допиту селянина з-під м. Золочіва Івана Яковліва та селянки з-під м. Лабуні, котрі були ясирами кубанських ногайців та втекли від них

24 вересня 1696 р.

18 Года 205 сентября в 24 день столника и полковника Алексева полку Бюста сержант Макар Дмитриев сын Нашивошников да столника и полковника Афонасева полку Чюбарова пятидесятник Гаврила Григорьев, пришед в розрядной шатер, сказали. Сего *де* числа стоят они по земленому городу у передних ворот на карауле и из степи *де* приишли к воротам незнама какие люди, два

человека, мужик да жонка, а сказалис, что они выходцы из Нагаи. И они *де* их спросили, что где они жили и в тех местех нет ли морового поветрия. И они *де* им сказали, что в тех местех морового поветрия нет. И они *де* тех выходцов привели в розрядной шатер.

Того *жс* числа по указу великого государя, а по приказу околничего и воевод князя Петра Григорьевича Лвова с товарищи те выходцы в розрядной шатер приняты и роспрашиваны. //

19 В роспросе один человек сказался полскои земли города Золочева³¹ крестьянин, Ивашком зовут, Яковлев, пана Шепречного. Тому *де* ныне *пят* лет того города Золочева на поле *сеял он*, Ивашко, ячмен. И приехав *де* крымские татары взяли ево в полон и под Каменьцом-Подолским продали ево нагаицу татарину Асенбаху. И жил все у него, и тому *де* ныне *третей* на *десять* день³² он, Ивашко, зговоряс того тотарина Сенбаха брата ево татарина Аслия с полонною ево жонкою Манкою *от* них бежали, и шли через Кубан. И на Кубане *де* никого нет. А в прошлом *де* году нагаицы и татарин Асенбах под Азовым были с *месяц* и, приехав, говорили, что русские люди Азов взяли и многие нагаицы, собрався, поехали в горские черкесы, а под Азов *де* они, нагаицы, *воиною* *будут* ли или нет, того он не ведает и не слыхал.

Жонька в роспросе сказалас города Лабуня³³ крестьянина Федкина жена ступенского тодьму (?). Ныне *одинадцать* лет была она на поле на работе, брала лен, и нагаиские *де* татары взяли ее в полон, и жила она в Нагае у татарина Аслия, *которои* ее в полон взял. И тому *де* // **20** ныне *третей* на *десять* день она, Манька, зговоряс того тотарина Аслия брата ево татарина *жс* Асенбаха с полонником Ивашком, бежали и ушли через Кубань. И на Кубане *де* никого нет. А в прошлом *де* году нагаицы и татарин Аслия под Озовым были с *месец* и, приехав, говорили, что русские люди Азов взяли, и многие нагаицы, собрався, поехали в горские черкесы. А под Азов *де* нагаицы *воиною* *будут* или нет, того она не ведает и ни *от* кого не слыхала. ¹*Года* 205 *сентября* 26 *дня* по указу великого государя околничего и воеводы князь Петр Григорьевич Лвов с товарищи, слушава сих роспросных речеи, приказал записыват в книги и *вклеит* в столп, а *выхотцам* *дат* *подорожные* и *отпустит* в русские города.¹

¹ Тобто 7205 рік від “створення світу”, від Різдва Христового – 1696 р.

² “...*столника и полковника Афанасева полку Чюбарова*”. Йдеться про московський стрілецький полк полковника стольника Афанасія Алексєєвіча Чюбарова, що брав участь у здобутті Азова у складі «генеральського полка» (дивізії) генарала А. М. Головина (Поход боярина и большого полку воеводы А. С. Шеина к Азову, взятие сего и Лютика города... / Сост. Рубан В. Г. – СПб., 1773. – С. 48, 166).

³ “...*Нагаи Болише*”. Йдеться про територію, на якій кочували великі ногаї, – степи, дотичні до північно-західного узбережжя Каспійського моря. Розпад Ногайської Орди на Велику і Малу орди стався в середині XVI ст. У 30-ті роки XVII ст. Велика Ногайська орда потрапила під владу калмиків, котрі перебували під протекторатом Росії (Трєпавлов В. В. История Ногайской Орды. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 270–297, 411–415).

⁴ Малий Ногай (Кучук Ногай) – територія, зайнята малими ногаями, – степи, дотичні до правого берега р. Кубані. Мала Ногайська орда виокремилася під час розпаду Ногайської Орди в середині XVI ст.; її започатков Гази-мурза (Казимурза), від імені якого також називалося це відгалуження ногайців – казіївці, Казіїв улус. У 30-х роках XVII ст. Мала Ногайська орда розпалася на малі групи, більшість

яких мігрувала в Крим та Північно-Західне Причорномор'є. Група на чолі з Касаєм-мурзою лишилася на правобережжі Кубані (*Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 39–70); за його нащадками (касаї-улу) збереглася традиційна назва малих ногаїв. У російських документах кінця XVII – XVIII ст. вони позначаються як Кубанська орда або кубанські татари.

⁵ Ідеться про 7203 і 7204 роки від “створення світу”; за літочисленням від різдва Христового, введеним у Росії з 1 січня 7208 р. (1700 р.), це період з вересня 1694 по серпень 1696 років.

⁶ В оригіналі: *Снѣтон*, вочевидь, Снятин – місто на р. Прут, Покуття; тепер центр Снятинського району Івано-Франківській області.

⁷ Черкаси – назва населення Наддніпрянської України (“черкаских городов”) в XVI–XVII ст. (*Папков А. И.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). – Белгород: Изд.-во “КОНСТАНТА”, 2004. – С. 17).

⁸ “...отпускает на Черкаской”. Черкаський городок – головний центр Війська Донського; тепер станиця Старочеркаська Ростовської області, Росія. Втім, можливо й інше прочитання тексту: “отпускает на черкаской и на русские города”, тобто в українські й російські міста.

⁹ Солдатський (піхотний) полк полковника стольника Алексея Васильевича Бюста, що брав участь у здобутті Азова у складі “генеральського полка” (дивізії) адмірала Ф. Я. Лефорта (Поход боярина и большого полку воеводы А. С. Шеина к Азову... – С. 33–34, 161).

¹⁰ Старі Санжари – сотенне містечко Полтавського полку. Тепер центр Старосанжарської сільської ради Полтавської області.

¹¹ Тобто навесні того ж 1696 р.

¹² В оригіналі: *Торнь*. Ідеться про м. Тор, засноване 1645 р. на р. Казений Торець; у 1676 р. поруч з Торськими соляними озерами був побудований Соляний городок, що згодом став сотенним містечком Ізюмського полку Слобожанщини. У 1794 р. перейменований на Слов'янськ; тепер центр Слов'янського району Донецької області.

¹³ Мусін-Пушкін Іван Олексійович за станом на 1695 р. був воєводою в Астрахані.

¹⁴ “Синее море Хвалынское” – Каспійське море.

¹⁵ “...воровских людей казаков-охрянов”. Ідеться про частину донських козаків, яка виступила проти Ніконівських реформ, захищаючи “стару віру”. В кривавій усобиці на Дону 1688–1689 рр. козаки-старовіри зазнали поразки й виселилися за межі російських володінь – на річки Аграхань, Кума та Кубань (Північний Кавказ); активно чинили напади на суміжні з Кавказом райони Росії (*Сень Д. В.* Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.). – Ростов-на-Дону: Изд.-во Южного федерального университета, 2009. – С. 138–168, 185). Походження назви “охряни” не до кінця з'ясована. У анонімному рукописі, виданому В. Г. Рубаном, зазначено “охрянина” Тимофія Янова, котрий мав мусульманське ім'я (“а по-бусурмански имя ему”) Сефер (Поход боярина и большого полку воеводы А. С. Шеина к Азову... – С. 151–152). Зазначений випадок вказує на адресацію цієї назви не лише до донських козаків-старообрядців, котрі перейшли у підданство Кримського ханства, але й щодо тих, хто прийняв іслам (на це вказує наявність мусульманського імені).

¹⁶ Адам Микола Синявський (1666–1726) – белзький воєвода, польний коронний гетьман.

¹⁷ Місто і фортеця Хотин, що на Буковині; тепер райцентр у Чернівецькій області.

¹⁸ Білогородська, або Буджацька орда сформувалася на початку XVII ст. в Південній Бессарабії (Буджак) в результаті міграції частини ногайців з межиріччя Волги і Уралу до Північно-Західного Причорномор'я (*Грибовський В.* Формування локальної групи причорноморських ногайців // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – С. 286, 288–291).

¹⁹ Кубанці, або кубанські татари – ногайці Кубанської орди (див. коментар 4).

²⁰ Місто Лубни, у другій пол. XVII ст. – центр Лубенського полку; тепер центр Лубенського району Полтавської області. Неподалік нього розташований Спасо-Преображенський Мгарський монастир.

²¹ “...был он в том монастыре конархистом”. Точніше канонархом – церковнослужбовцем, який вів священноспіви під час богослужіння. Канонарх гучним речитативом послідовно читав з богослужбової книги окремі фрази, що далі співали усі інші крилошани.

²² Калга-султан (калгай) – титул, що позначав першого за статусом з кримських султанів (після калги йшли нурадин, ор-бей, пізніше сераскери), до яких належали усі представники фамилії Гіреїв за чоловічою лінією; вважався прямим спадкоємцем кримського хана й тимчасово мав його повноваженнями на час його відсутності (*Пейссонель Ш., де.* Записка про Малу Татарію / Пер. з фр. В. Х. Лотошнікової, вступ. ст., прим. і ком. В. В. Грибовського. – Дніпропетровськ: Герда, 2009. – С. 18–20). За чинного на той час Селім Гірея (1692–1699, третє правління) калгою був його старший син Девлет Гірей, кримський хан у 1699–1702 і 1708–1713 рр.

²³ “...в горских Каварды черкесех для того, что у черкес между собою ссора года с четыре, и чтоб их разделить надвое”. Кабарда – територія розселення східної групи адигів – кабардинців, які займали терен від г. Ельбрус до П'ятигір'я і верхів'я р. Кума. Автоетнонім кабардинців – “адиге”, як і в більшості адигських народів; хоча в російських джерелах часто усі вони купно називаються черкесами. До середини XVII ст. в результаті уособиць виокремилися Велика і Мала Кабарди; в першій панівні позиції мали князівські родини Ідарових і Кайтукіних, у другій – Гіляхстанових і Тавсултанових. Протистояння Росії та Кримського ханства на Кавказі, що посилювалося в другій половині XVII ст., загострило уособиці між кабардинцями й поглибило розкол між Малою й Великою Кабардами (*Дзамихов К. Ф.* Адыги в политике России на Кавказе (1550-е – начало 1770-х гг.). – Нальчик: Эль-Фа, 2001. – С. 71, 105–125). Відтак, зазначена в документі “у черкес между собою ссора года с четыре” – лише епізод тривалої уособиці.

²⁴ Аюка (1646–1724), калмицький хан з 1671 р., визнавав себе підданим російського царя, підвладні йому калмики брали участь в Азовських походах Петра I 1695–1696 рр., здійснював як самочинні, так і санкціоновані російською владою походи на терени Кримського ханства.

²⁵ “...из за Киева, из местечка Василя”. Вочевидь, зазначено місто Васильків, тепер центр Васильківського району Київської області.

²⁶ “...татары будяцкие”. Буджацькі татари, тобто ногайці Буджацької орди (див. коментар XVIII).

²⁷ “...города Ямива”. Можливо, йдеться про місто Янів, Східне Поділля.

²⁸ Солдатський (піхотний) полк полковника Івана Вілімовича фон Делдіна з Тамбова, брав участь у здобутті Азова у складі “генеральського полка” (дивізії) генерала П. І. Гордона (Поход боярина и большого полку воеводы А. С. Шеина к Азову... – С. 35, 162).

²⁹ Вочевидь, містечко Кишенка, розташоване на р. Ворскла поблизу м. Переволочного.

³⁰ “...городка *Миры... Мира города*”. Йдеться про місто Миргород, центр Миргородського полку; тепер центр Миргородського району Полтавській області.

³¹ Золочів – місто неподалік Львова; тепер центр Золочівського району Львівської області.

³² “...третей на десять день”, себто тринадцять днів.

³³ Лабунь – містечко, розташоване на р. Хомора, Південно-Східна Волинь.

Впервые публикуются документы Государственного архива Воронежской области о беглецах из ногайского плена, которые содержат их свидетельства о набегах кочевников на украинские земли, освещают условия жизни ногайских ясырей, реакцию крымских татар и ногайцев на взятие российскими войсками турецкой крепости Азов в 1696 г.

Ключевые слова: Азов; Кубань; военный плен; ясырь; ногайцы; крымские татары.

There are published for the first time the documents of the State Archives of Voronezh Region about the escapees of Nogai captivity. The documents present their evidences about the incursions of nomads on Ukrainian territory, highlight the life conditions of Nogai Yasirs, the reaction of Crimea Tatars and Nogais on the capture of Asov Turkish Fortress in 1696 by Russian forces.

Key words: the Asov; Kuban; the war captivity; the Yasir; the Nogai; the Crimea Tatars.